

93003

S
SUPERVISOR'S USE ONLY

SCHOLARSHIP EXEMPLAR

NEW ZEALAND QUALIFICATIONS AUTHORITY
MANA TOHU MĀTAURANGA O AOTEAROA

QUALIFY FOR THE FUTURE WORLD
KIA NOHO TAKATŪ KI TŌ ĀMUA AO!

Scholarship – Te Hiranga 2016 Te Reo Māori

2.00 p.m. Rāhina 21 o te Whiringa-ā-Rangi 2016
Te wā: E toru haora
Te Tāpeke: 24

Tirohia mēnā e rite ana te Tau Ākonga ā-Motu (NSN) kei runga i tō pukapuka whakauru ki te tau o runga ake o tēnei whārangi.

E RUA ngā wāhangā o tēnei whakamātautau. Whakautua ngā pātai KATOA ki ngā wāhi wātea kua whakaritea.

Mēnā ka hiahia whārangi atu anō hei tuhituhi i ū whakautu, whakamahia ngā whārangi wātea kei muri o tēnei pukapuka.

Tirohia mēnā e tika ana te raupapatanga o ngā whārangi 2–20, kei roto i tēnei pukapuka, ka mutu, kāore tētahi o aua whārangi i te takoto kau.

HOATU TE PUKAPUKA NEI KI TE KAIWHAKAHAERE Ā TE MUTUNGA O TE WHAKAMĀTAUTAU.

Ngā Paearu	Ngā Māka
Tikanga	
Reo	
Kaupapa	
TE TĀPEKE	

/24

TĀ TE KAIAROMATAWAI MAHI ANAKE

HE KUPU WHAKATAKI

Tēnā koe kua uru mai nei ki te whakamātautau a Te Hiranga mō tēnei tau. He whakamātautau mā te tauira e ako ana i te reo Māori, ā, e mārama ana ki te whakamahi pūkenga reo torohū, pūkenga reo whakaputa hoki o ngā wāhanga katoa o te whakamātautau nei, me kaha mai te ākonga ki te:

- tātari, te arohaehae rānei i ngā kaupapa
- whakaputa whakaaro motuhake, whakaaro kē hoki
- whakatakoto taunakitanga
- kōtuitui i ngā mōhiotanga.

Nā reira:

- āta pānuihia ngā kōrero tohutohu i mua i te mahi
- kia kaha mai ki te whakaoti i ngā pātai katoa
- me reo Māori ngā whakautu katoa
- e rima meneti ki te āta pānui i te whakamātautau katoa.

Ko te reo kia tika, ko te reo kia rere, ko te reo kia Māori.

TE WĀHANGA TUATAHI: PĀNUI – TUHITUHI

NGĀ TOHUTOHU

TŪMAHI TUATAHI: HE PĀNUI (60 meneti)

Pānuihia te tuhinga, kātahi whakautua ngā pātai kua whakaritea.

TŪMAHI TUARUA: HE TUHITUHI (60 meneti)

Whiriwhiringia tētahi kaupapa hei tuhinga roa māu, ā, kaua e iti iho i te 400 kupu.

TŪMAHI TUATAHI: HE PĀNUI

Ngā tohutohu

Pānuihia te tuhinga nei:

He Poroporoaki ki a Te Rere Amoamo (Monte) Ohia

Nā Te Wharehuia Milroy

I whakaekē a Te Wharehuia i te ope i tae atu ki runga i te marae o Waikawa i te taha o Te Rere Amoamo, arā, o Monte Ohia. I haria mai te tūpāpaku i Ōtautahi ki te marae o tana wahine. Ka mutu ngā whaikōrero a te tangata whenua, a Te Āti Awa, i roto i te wharenuhi, ka tū atu a Awanui Black nō Ngāti Pūkenga, te iwi o Te Rere Amoamo, ki te wāhi i ngā kōrero mō te manuhiri. Ka whai mai a Hohepa Williams, katahi ka tū atu ai a Te Wharehuia me tana poroporoaki e whai ake nei.

Ngā kāwai ariki kua tae mai nei ki te whare kāhui ariki, tēnā koutou, tēnā koutou, tēnā koutou ki roto i tēnei te hāora o ō tātau pouritanga.

Tuarua, ka mihi ake, ki a tātau katoa. Tātau e kao mai nei i waho i tō tātau marae i runga i te reo karanga o te tangata nei, kotahi tonu te kaupapa i whāiti mai ai tātau ki roto i tō tātau whare, ā, koia tēnei, e takoto ake nei.

Tuatoru, ki a koutou te hunga nā koutou i taki mai tō tātau mate, mai i roto i Waitaha, ā, tatū noa mai nei ki konei, tēnā koutou i roto i ngā whakaritenga o te wā. Tēnā koutou i takahi mai nei i te nuku o te whenua, kia tatū mai nei koutou ki roto ki tēnei, tō tātau marae, kia noho tahi ai tātau, kia kōrerotia e tātau, kia tangihia e tātau te āhua o te tangata e takoto ake nei.

E Whakateurunga te moenga te whāriki huaranga tonu atu ki Rūāmoa aku tīpuna e kiia mai nei, he tūtūa, he tautauhea, he moenga raukawakawa. Nukunukutia ai te tangata ki tahaki kia wātea he nohoanga mō te tangata tiketike, kumekume mātāwaka ki runga i te marae kia tangi te pīpī i runga i te rangi, ū ē! auē! Tīhei mauriora!

Te Rere Amoamo, kātahi anō nei ka rongo i tēnei ingoa ātaahua ū. Kia mate rawa koe, kātahi anō ka whakaputaina te ingoa nei me te pātai i roto i a au, ‘He aha koe i huna ai i tēnei ingoa?’ I te mea, kai roto e takoto ana ngā whakamāramatanga e kōrerotia ake nei e ngā kaikōrero i te pō nei, ngā āhuatanga katoa o te ao i takahia ai e koe i roto i tōu wā.

Nō reira, Te Rere Amoamo, ko koe te waka whakarei kua pae ki uta, anā, kua tae mai koe i tēnei pō ki roto i te poho o te whare nei o Arapāoa. Nō reira, kōrerotia ake nei te āhua ki a koe. **Te kōtuku noho awa kua rere, te hai māpuna kua riro tītapu, te whare kōrero o tō iwi o Ngāti Pūkenga – kua wahangū, kua kī kore, kua taringa turi.**

Te Rere Amoamo, ānei e kōrerotia ake nei te āhua ki ngā mahi i mahia ai e koe.

Te kaupapa o tēnei mea o te mātauranga i uru koe ki ngā whare wānanga katoa. E taea te kī, ko tēnei motu, nāu i whāwhā ngā take o roto i ērā whare wānanga. Nō tēnei whare wānanga e takoto ake nei koe, ka waiho koe i ngā kōrero mā ētahi kē e kōrerotia. Koinei, anake te whare wānanga e whakatutukihia ai e koe i roto i te anu, i te mātaotao. Kāore i whakatutukihia e koe i roto i te āhua o te kirimaha, engari nā tēnei kātahi anō ka kitea. Anei e tau ake nei, ngā hunga kua haere mai, ki te whai mai i tō reo i puhaina ai e koe, te hā whakamutunga o roto o tō tinana.

Nā reira, Te Rere Amoamo, kua riua koe i te au o oti atu, ki whakangaro, ki te kāinga i karangahia mai ai koe e ō koroua, e ō kuia, ka whakarongo ake ki te āhua o ngā whakapapa e rārangihia ana e tō kaikōrero e Te Awanui. Ka tangi ake te ngākau i roto i a au, i te mea, kai te whakarongo ake au, kia pēheatia e au? E kōrero ake ana ki te āhua o tō haerenga mai ki kōnei me ngā taukumekume i roto i ngā rā, engari, me pēnei te kōrero, hai whakautu i ētahi o ngā pātai a te rangatira o roto o Te Āti Awa nei. Kua oti te rārangi atu tō whakapapa mai i a Weka rāua ko Irakewa, ka taka mai ki a Toroa, ka moe i a Pūhounui ka puta ko Wairaka. Kātahi rā a Turi me tana iwi o roto o Taranaki, ka haere ake ki te Whare Wānanga o Mātaatua i roto o Whakatāne ko Tūpāpakuau te ingoa o te whare wānanga nei. Te haerenga ake ka haere mai te tangata nei ko Maiurenu te ingoa.

Te Rere Amoamo, kai te whaiwhai ake nei i ēnei kōrero nā te mea he wāhanga ki te āhua e takoto nei koe i konei. He wāhanga anō ki te āhua o te whakaaro kia whakahokia koe ki roto i te rohe o Mātaatua.

Te taenga mai o te Maiurenu nei ko te tangata pai ki te kōrero i ēnei kōrero nō inanahi tonu nei i mate ai, ā, ko te Hautūtūa. Mōhio kē ake ki te rūkahau i a au. Heoi anō, e taka te wā ka whakaaro te matua o Wairaka (e noho puhi ana a Wairaka) ka whakaaro te matua o Wairaka, ā, me tohu ai e ia he tāne māna. I te mea kua tatū mai he ope o roto o Te Āti Awa ki roto o Whakatāne. Te kaupapa i haere mai ai, ko ngā mahi o ērā wā he whakawhitiwhiti i ngā kōrero o roto i ngā whare wānanga o tērā wā. Pēnei anō i te tangata e takoto ake nei. Kia haere ai ki roto i ngā whare wānanga o tēnā wāhi ... o tēnā wāhi ki te whāngai i te mātauranga ki te hunga e taringa areare atu ana. Heoi anō, ka tae mai ki roto o Whakatāne, ā, ka noho, ā, ka whakaae te wahine rā māna e tohu tana tāne (pēnei pea te āhua i a Pou nei – he ātaahua), engari ka tae mai a Maiurenu. E mōhio ana a Wairaka ko wai tana tāne e hiahia ana ia, nā reira, ka takoto mai te tangata rā ki tētahi taha o te whare, kai tētahi taha o te whare te Wairaka nei nā, kai te kopa iti. Kai korā ngā rangatira e noho ana, ā, ka noho mai te tāne, te tangata ātaahua, heoi anō, ko ngā taringa o Maiurenu kua rongo kē i te kōrero a Wairaka “Māku e tohu taku tāne, ki te rarapi ahau i te pāpāringa o taua tangata rā, ka kite koutou i ngā haehaetanga o ōku matimati ki runga ki tana pāpāringa”.

I tāua pō, ka kite atu te tangata rā a Maiurenu, kātahi ka ngōki atu i roto i te pōuri, ka kōrero atu ki te taringa o te tangata rā, “E hoa, tēnā koa ko au he āhua mātao nōku, ko au ki konā, ko koe ki korā”. Kāore te tangata rā e mōhio ana kai te tohua ia hai tāne mā Wairaka. Heoi anō, ao ake i te ata ka karangatia ngā iwi kia huihui ki waho, ka tū mai a Toroa ki te pānui i ana kōrero, ā, kātahi ka pānuitia, kua tohua e tana tamāhine tana tāne anei, te tohu, kua haehaetia te pāpāringa. Kātahi ka huri haere, ka kitea ko Te Ati Awa i toa. Kai reira, e mau ana te haenga a ngā ringa a ngā matimati o Wairaka.

Kaua e titiro ki te āhua o te kōrero, engari, kai te whaiwhai kē atu ki te wairua o ā tātau kōrero, e kōrero ake nei tātau i te pō nei, ki ngā whanaungatanga ki roto, ki waenganui i a tātau, ki ngā kaupapa i pēnei ai te āhua o tā tātau noho. Taihoa au whaiwhai ake ōku whakaaro nā te mea, he pātai āku engari waiho ērā mō muri, kia mutu taku poroporoāki ki tō tātau rangatira e takoto ake nei.

Tēnei tangata e kī ake nei ahau, i hīkoi ai i roto i ngā whare wānanga katoa. Ka hoki aku whakaaro ki te tau i tīmataria ai tētahi kaupapa e te rōpū o te Tohu Mātauranga o Aotearoa, NZQA. Nā, he wāhanga Māori i roto i taua kaupapa rā, ana, ko te tangata nāna i whakatakoto taua kaupapa, anei, ko Te Rere Amoamo nei, kai konei anō a Te Rewa, kai konei a Trevor, engari koinei ngā tāngata i roto i tērā wā e kōrero ana i te kaupapa a te NZQA. Kai

te hoki au ki ngā tau o te waru tekau, o tērā rautau i kōrerotia ai e Montē, i horapa ai tērā kaupapa ki te motu whānui.

Ko ngā ringaringa o te tangata nei, ko ngā kaitakitaki, ko ngā kaiārahi, i whakanohonohoia e ia he huihuinga tāngata hai mahi i aua mahi rā. Ko ia tēnei ko ngā whakaaro o te tangata nei, he tika ngā kōrero nei, kāore i pae ki a ia anake ngā kōrero, engari, i tiro whakawaho kē ki te iwi Māori me te whakaaro ake i roto i a ia, kia kitea e ia he oranga tangata. Ka whāia e ia ko taua kaupapa rā. I roto noa anō i ngā tau poto kua mahue ake nei, ka whakatūria mai anō e ia tētahi kaupapa i roto, anei, o Waitaha. Ka noho ko ia te kaumātua o roto o tērā o ngā whare wānanga, engari ka whakatūria e ia he rōpū. He mea whakakao mai e ia mō ngā tōpito ō ngā motu nei, hai kōrero i ētahi āhuatanga e taea ai te whakaaro ake, hai tautoko i ngā iwi Māori kai roto o Te Waipounamu e noho ana. Ko ia tēnei ko te āhua o te tangata kāore i mutu noa mai ki reira. Anei e kōrerohia ake nei e Ngāti Pūkenga te āhua ki tō rātau tangata. Nā reira Montē, te ingoa e matatau rā ana te nuinga, he aha he kōrero? Mēnā e taea ana e au te haere te whaiwhai i te tangata i a Aituā, ka haere au kia riro māku tonu hai kōwhaki i tana kauae. Ka pātai atu au ki a ia, he aha i pēneitia ai mātau te iwi Māori e koe? E hāua nēi mātau e koe, te tāhuri kē ai ki ētahi iwi kē. Engari, ko te iwi Māori ko mātau ēnei e tākirikiritia nei e tō ringa. Koinei te aroha o ngā mea tonu o roto o te ao Māori. E mōhio ana anō tātau he tangata e taea ana te arahi i a tātau, koinei tonu ngā mea e huti ana i te ringa kaha o Aituā. Nā reira, koinei ngā tangi ake, ā, me pēnei te kōrero, tō mate he mate whakaiwikore tangata. Pēnei anō i a Hohepa nei, ka rongo ahau kua hinga a Montē ko tōku whakaaro ko tō matua. Ka rua, ka toru aku uiui ki te tangata, kia mātau au e tika ana tērā kōrero, kua kōrerotia mai, e, ko koe kē tēnā kua tiraha nei.

Nā reira, koinā ka kī ake au e whakaiwikore ana i te tangata, he whakahaehae i te whakaaro, he whakamatakerekere i te hinegaro, e kore e taea e au ētahi whakaaro tūturu te whakanoho, engari e rere āmio kē ana ngā whakaaro. Koia ngā āhuatanga ka pā mai ki te motu nei i tēnei wā, koinei e kite ake nei tātau katoa, ka tere rāoa, ka tere pīpī whākao te motu ki runga i te tangata nei. Nō reira Montē, ka hoki au ki ngā kōrero i pātaihia, mā wai e whakaara te iwi ka hē? Koinei te āhua kua mahue i te Pāti Māori i ngākaunui nei koe ki te whai. I ngākaunui ai kia uru atu koe ki roto, kia pai ai tō whakapuaki ki te aroaro o te Whare Pāremata i ngā mate e whakawhiu ana ki runga i te iwi Māori. Ahakoa kai reira ū tangata, a Te Ururoa, a Hone, a Tariana, a Pita. He aha ia te hē o tētahi atu waha ki te taha i ū rātau kia tuaruatia ai te whakaaro? Koinei te āhua o tō mate, ka pai koe ki runga i te marae nei ka kite i ngā kara ki runga i ngā waka e iri ana. Ka kapakapa te ngākau. E kapakapa ana nō te mea, ahakoa kua riro koe engari ko te wairua kai te ora tonu. Nā reira, haere Ngāti Pūkenga, te taonga a tō iwi ki te motu nei, ahakoa nō te waka o Mātaatua, ka kōrero au i tērā kōrero, nā Ngāti Pūkenga te tangata nei i tono ki ngā wahi e ngoikore ana te iwi Māori. Nā reira, takahia atu te ara maioha, mai rā i ū matua i ū tīpuna ki a koe. Takahia atu ngā tapuwae ū mātua ū tīpuna, kua tūhia ū tapuwae ki ngā one o te pae ū maumahara. E kore e wareware, e kore e wareware te hunga e ora nā i tēnei wā.

Nō reira, e tō mātau hoa, e te tangata i whakatūria ai hai pou matua i roto o Waitaha, me aha rā mātau ināianei? Nō reira haere koe, haere ki ū mātua, ki ū tīpuna. Ā kāti ake, ki a koe Te Rere Amoamo, ki te whānau pani kai te mōhio koutou katoa ki te āhua o tēnei mea te mate te kākahu taratara kua ūhia ki runga i a koutou. Ehara koutou i te whānau wehewehe, he whānau piri koutou, pēnei anō i te kōrero ā te tangata, koinei te wā e kitea ai te huihuinga o Matariki e huihui nei tātau i roto i tēnei wā. Koia tēnei ko tātau kua tae mai ki te tauawhi i

ngā whakaaro kai roto i tēnā, i tēnā, i tēnā, e aroha ana ki te tangata nei, nā reira, ko koutou, ko te whānau, whakaarohia ake tēnei kōrero: ko te ata o te piri tēnei i haere mai ai te anu mātao hai hahau i te tangata, anei e kōrerotia ake nei ngā mate tūātini o tērā whaitua, o tēnā marae, o tēnā kāinga. Nā reira, ki a koutou, kia kaha koutou i tēnei wā, Watson, Bentham, Te Kowhai, e Hone, e aroha ake ana ki a koe e noho mai nei, koutou o te whānau nei, e aroha ana nō te mea i kī ake nei au kāore kē tātau e mōhio ka tau te ringa o aituā ki hea i roto i te wā poto noa iho nō reira, kai te ngāpu tonu te whenua, kai te ngāpu tonu te whenua. Ā koinei te tohu o tēnei mea o te tangata rongonui i takahia ai te whenua e te tini e te mano. Koutou o te kirimate o te whare mate, tēnā koutou ngā puna roimata te hunga e whakarite ana i te wāhi i te takoto o te tangata nei, āe, awhitia, whakamahanatia kia ngaro rawa i te tirohanga kanohi.

E te pae, tēnā koutou e hui mai nei. Ka hoki ngā whakaaro, kia hoki ake au ki te āhua o tō kōrero o Takere rāua ko Mumuhau. Nā tētahi o ngā kaupapa i haere mai ai, tō koutou rangatira a Turi ki roto o Mātaatua he whakawhitiwhiti whakaaro. E kī ana Mātaatua, kai te mōhio ake, he kōrero anō tā Tainui, engari e kī ana a Mātaatua i poua te mauri o Mumuhau rāua ko Takeretoa ngā manu nā rātau i arahi mai i ngā waka nei.

Hei whakaoti atu i aku kōrero, he whakaaro tēnei, Bentham, Watson, ki a tātau katoa. Kāore i te hoki ki te whakawā i te āhua o ngā kōrero i whakatakotoria ai e koutou mō te tangata nei, engari e hoki kē ana ki te āhua o ngā tikanga kai te tuitui i a tātau katoa. Kua tae pea tēnei ki te wā hai āta noho mā tātau, mā ngā iwi hai whakawhitiwhiti whakaaro ki runga i ūtātau mate. I roto i ngā rā poto ka taha atu nei e kōrerotia ana te āhua ki te iwi o te Ūpokorehe me ūna mate i raru ai. Ehara i te mea i whāiti kē ana ki a rātau, engari kua tīmata tēnei āhua me te pātai ko tēhea te huarahi hai whainga mā tātau. Ko tēhea te huarahi e tika ana hai whakatakoto mā tātau, inā hoki, ki tōku mōhio mēnā i kōtia te pito ki wāhi kē ka hoki ki reira. Tuarua, kāore i te whānau te tikanga, engari kai te hapū kē. Tuatoru, kua tae mai tātau ki te ao hurihuri nei, ko te kimi kē i tētahi huarahi, e kore ai e tino tīwekaweka te āhua o ngā whakaaro, engari ka kitea tētahi huarahi e rarata ana ki te katoa.

Heoi anō e koa ana te ngākau, i tū ake a Te Awanui ki te whakapuaki i ūnā whakaaro. Koinei ū mātau tūākana, kāore hoki i puta i a ia tērā wāhangā o tō mātau whakapapa i a rāua tahi ko Joe. He wāhi iti noa iho hai whakaoti ake i aku kōrero ka moe a Iraweka i a Weka ka puta ko te Toroa nei, ka moe i a Puhounui kia puta ko Wairaka, ka moe i a Maiurenu i ka puta ko Tamatea-ki-te-huatahi. Ka moe i a Paewhiti, e whā ngā tamariki ko Ueimua kai Whakatāne e noho ana, ko Tāne-moe-ahi ka moe i tana wahine i a Hiwarau. Anei kia puta ko Pūkenga nāna ko Whetū, anei, te kāinga o te tangata nei. Heoi anō, kai te kite mai koutou hai tūākana ēnei ki a mātau. Nā Tāne-moe-ahi nō muri mai ko Tūhoe Pōtiki nō muri i a Tūhoe Pōtiki, ko tō rātau tuahine ko Uenukurauri, nā reira koinei te noho o te waka nei i tēnei wā i runga i te karangatanga o te tūākana, o te tāina (mō tēnei wā noa iho).

Nō reira, kāti ake ēnei kōrero, āpitī hono tātai hono, rātau te hunga mate kua herea ki te taura hererua – rātau ki a rātau. Tātau te hunga ora e noho ake nei i roto i ngā pīkautanga o te wā tātau ki a tātau. Kua tae mai i roto i te hunga ora, Bentham, a Te Panekiretanga. Kua tae mai i roto i te hunga ora te kanohi o Te Kōhanga reo ngā kaupapa i whāia ai e tō koutou matua i tautokongia ai e tō koutou matua.

Nā reira, kāti ake i tēnei wā tēnā koutou, tēnā koutou, tēnā tātau katoa.

WHAREHUIA MILROY (Transcribed by Jason King)

E tika ana kia wātea mai te whārangi nei, ā, ka haere tonu
te whakamātautau i te whārangi e whai ake ana.

TŪMAHI TUATAHI: HE PĀNUI AROĀ

Ngā tohutohu

Kua puta e te kaituhi tētahi āhuatanga o te reo, tēnā whakamāramahia mai tōna tikanga mai te tirohanga o te kaiwhakaputa.

- (a) "Ngā kāwai ariki kua tae mai nei ki te whare kāhui ariki ..."

Ko tēnei rerenga he kōrero hei whakarangatira i ngā rangatira, i ngā manuhiri tāngata kura rangitāmoko nei i roto i te whare/marae. He kōrero te kāhui ariki, i a Potatau te wherowhero me tōna rārangi whakapapa, tae noa atu ki a Ikingi Tuheitia. Nō fainui a Te Rere Amoamo nō reira e tilia ana kici mihī ki ōna rārangi whakapapa. Nā tēnei paten mihī a Te Wharehūia e taea ana te kite pī whakarangatira ai iā i te tūpāpaku //

- (e) "Te kōtuku noho awa kua rere, te hai māpuna kua riro titapu, te whare kōrero o tō iwi o Ngati Pūkenga kua wahangū, kua kī kore, kua taringa turi."

He kōrero whakatauki tēnei e whakamārama ana kua wehe ai a Te Rere Amoamo ki te mata o te te pō, tē taea te holci mei. He kōrero holci e whakamārama ana i tōna tū i runga i te paepae o ngā marae i mua egypt, tē, a, taea te iwhiwhi kua noho ngū, noho taringa turi te whare kōrero o Ngāti Pūkenga; te mea kōrere a Te Rere Amoamo i te iwhiwhi tū ana hei waha mā rātou. //

- (i) "Koinei te aroha o ngā mea tonu o roto o te ao Māori. E mōhio ana anō tātau he tangata e tāea ana te ārahi i a tātau, koinei tonu ngā mea e huti ana i te ringa kaha o Aituā."

Ko Te Rere Amoamo tērā i kaha ī ki roto i ngā whakapapa Māori, ā, ko ia holci tērā i tū hei rangatira mā tātau. Ko te ao Māori, Ko Ngāi Māori tērā e mea nui ana i te mea kua mate tērei rangatira ki te pō. He rangatira e taea ana te kawе i ngā molycopina ki mea kui runga i te ara tilca, kua hinga. //

- (o) "... koinei te wā e kitea ai te huihui o Matariki e huihui nei tātau i roto i tēnei wā."

Ko Matariki te nīhangi, o te tau e poroporoaki te mūngi o ngā mate kui te whenua taurikura, ā, he nīhangi o te tau e leiahi tipu ana ngā hua o te whenua. Nō reira ahakoa te pōuri o ngā tēnaga kua hinga ki te hei noho tahi ai te whānau kui te whakamui i ngā tipu, i ngā tamaiti o te tau titoki. He ānga onamatē hei aronga īner mata. //

- (u) He aha ki ōu whakaaro te pūtake o te whakaputa o Te Wharehuia i ngā whakapapa o roto o tana kōrero nei?

Ko te whakaputa whakapapa he mahi tapu, he mahi whakarangatira i a Te Rere Amoamo i te mea e mihi ana a Te Wharehuia kui ēra mētua, ki ēna tipuna nā rātou anō i whakaputa ai a Te Rere Amoamo kui te eo mārama. He kōrero holci hei tuītuī i te whakapapa i waengs i a rāua enō kia noho tuakane, te īna rāua tahi. //

TŪMAHI TUARUA: HE TUHITUHI

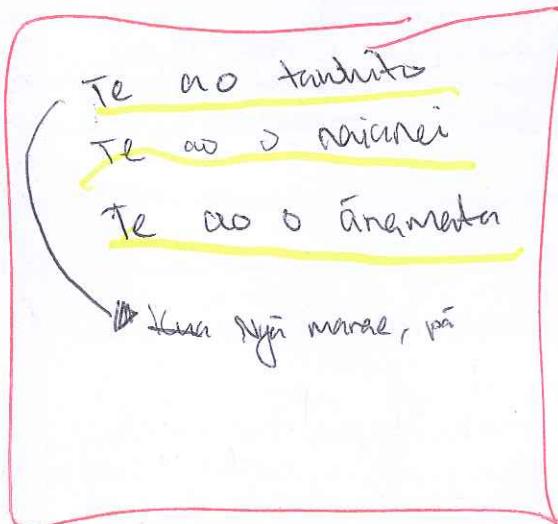
Ngā tohutohu

Whiriwhiria mai kia **KOTAHİ** te kaupapa hei tuhinga ōkawa māu, ā, tuhia mai ū ake whakaaro e pā ana ki taua kaupapa. Whāia ko ngā āhuatanga tuhituhi nei:

- te tika o te whakatakoto, te ūpoko, te tinana, te whakakao i ū kōrero
- te ngako, te matū o te kōrero
- te whakamōmona, te whakawhānui me te whakahāngai atu hoki i ū ake whakaaro
- kia kaha ki te arohaehae, te whakapuaki whakaaro
- ki te whakauru mai i ngā whakataukī, i ngā kīwaha, i ngā rārangī waiata, haka rānei e hāngai ana ki tō kaupapa hei whakanikoni i tāu tuhinga roa
- kia auaha te rautaki, kia Māori te wairua
- kaua e iti iho i te **400 kupu**.

Anei ngā kaupapa tuhinga

1. Kāre au e whakaae ana kia whakahokia mai ngā mate ki runga i tōku marae kua puehu, kua tahuna kēhia.
2. He nui ngā Māori kua tangata whenuahia ki Ahitareiria, he aha te mate o te kore i tanuhia ki reira? Ki tētahi atu whenua rānei?
3. **Karekau mā te whānau e whakatau ki hea te tūpapaku nehua ai, mā te hapū kē.**

Tuhia tāu tuhinga ōkawa mō te Tūmahi Tuarua ki konei.

Kaupapa: 3

E ngā tini totara haemata kuia hinga i te whō tapu mui o Tane, haere, haere, whakangaro atu tī te pō. Kuia tōia mai nei te kaupapa kōnero nei hei āta wherawhera māku, arā, karekem mā te whānau e whakatemi ki hea te tūpapaku nehua ai, mā te hapū kē. Ia whakanāhanga e au i taku kōnero ki ngā tauimata e ria hei kōneretanga māku. Kei te tauimata tuatahi kei īta titiro au ki ngā tikanga, ki ngā matihī te ao tawhito. Kei te tauimata tuarua Ia matatau taku titiro ki te ao o reia nei me te titiro whakapuaki i ūku whakao mō te kaupapa nei //

I mua i te taengatanga mai o Taniwi ki a Aotearoa i te īha nā a Ngāi Māori ki ngā ura Māori, kaupapa Māori, tilcunga Māori me te reo Māori. I ērā wā ko ngā rangatira o ngā hapū tērā e tohutohu ana i te hapū me aha, ēi, ki te mate ai he tāngata nō tō rātou hapū, kei o rātou ngā kōnero whakamutunga. Tē taea te aha. I roa tā Ngāi Māori noho i raro i tenei o ngā tikanga enga, i te taengatanga mai o Pākehā ki Aotearoa i tini haere ētahi o ī tātou tilcanga, i mahue rānei ki te pō. Huri te ao, huri ngā tikanga Māori. Huri te ao, huri a Ngāi Māori.

Kei when mai te pōhēhē o ngā āhuatanga o te Pākehā ki a Ngāi Māori; he mea naenene kē ki o rātou

ngā mahi o ngā taniwī. Ica haere te wā, Icūtahi
 Ica keipo atu a Ngāi Māori i ētahi tīcanga pākehā
 hei tīcanga Māori mā rātou. Nā Tā Apirana Ngata te
 kī - "E tipu e rea mō ngā rā o tōu ao. Ko tōu
 ringuniga iei te rākau a te pākehā hei oranga mō tāu
 tīnana, Ko tōu ngā lcau iei ngā taonga a ātipuna hei
 tikitiki mō māhinga. Inā te kāpū whakalciapa kipa Ica
 ēnei. Nā ēnei kōnero i hūnuktu ai te hūninga o Ngā Māori
 ki roto i te tāone, a, kua poto haere ngā pene
 hūnua puta noa i te motu. Nā te hūnukutangon
 i ngārā, i wareware a Ngāi Māori tēi a rātou anō
 hapū nā reira i te wā i hinga ai ētahi tāngata Māori
 i roto i te tāone kua kore rātou e hoki ai ki
 a rātou anō hapū. Nā te whānau anō te kōhinga
 iei whāā te tūpāpaku e tanumī ai. Tēnā, kia
 matatau tūku titiro ki te tau mātau tuarua o taku
 tūlākā, arā, kia te ao o nānei //

Mate atu he tētē kura, ora mai rā he tētē kura.
 Ko mātoru ngā rangatahi, ngā rangatira o aopōpō.
 Tolcohia kē nei ngā tangata kura hinga ki te rau o te
 patu, ki ngā mānūtanga, tēi ngā nōga leachor o aituā,
 Mai i te titiro kia ngā mahi, ngā tīcanga o ake
 tipuna e kite ana e au i te paniori haere a Ngāi
 Māori; i te tini o ngā tīcanga e pā ana ki a rātou
 mā kua whetūrangata anō hoki. Ki te noho anā i
 roto i te ao tanhito Ica tautolco ^{pea} kauri i te
 kāpūpā kōnero nei arā, kārake mā te whāngae
 whakātoru kia hea te tūpāpaku nehua anā, mā te hapū kē

Kei whea mai te hē o ngā kōrero. Ki ōku nei whakaaero mā te tangata te kōwhiringa kei whea a ia e nehuia ai. Ici te kore te tangata e whakatau kei whea a ia e hīhī tanna ai i tōru matenga, mā te whānau te kōwhiringa. Ki te kore te whānau e whakatau ai, kei whakatau te hapū, engari, ki te titiro kei a Ngāi Māori i tēnei wā e mārama ana te kite he nui ake i te toru hapū o ia Māori. Ko au tērā Ngāi Tai, Riniwhenua, rātou ko Ngāti ~~Airani~~ Airani ōku hapū, ā, e kore rawa atu an e hīhī i te tokotau rā hei whakatau kei whea a ia e tanna ai. E kī, e kī. Māku anō te whakatau, Mā tātou anō te whakatau kei whea tātou e tanumi ai, ehara mā ngā hapū. Ko au tēnei e whakahē anaici tēnei o ngā koupara.

Mate atu he tētē laura aro mai rā he tētē kura. Ko au, to tātou te rangatira o tō tātou ake oranga nō reira kei a mātau te kōwhiringa te whakatau. //

TE WĀHANGA TUARUA: WHAKARONGO – KŌRERO

E RUA ngā tūmahi mō tēnei wāhanga:

TŪMAHI TUATORU: HE WHAKARONGO:

He whakarongo ki tētahi tautohetohe, me te tuhi hoki i ngā whakaaro matua me ngā kīwaha hei āwhina i a koe i roto i te Tūmahi Tuawhā.

TŪMAHI TUAWHĀ: HE KŌRERO:

- (a) He whakaputa kōrero whakarāpopoto i te tautohetohe.
- (e) He whakaputa kōrero e whakaae ana, e whakahē ana rānei i te kaupapa o te tautohetohe.
- (i) He whakamārama i ngā kīwaha kei roto i te tautohetohe.

TŪMAHI TUATORU: HE WHAKARONGO – *Te tama whai rawa.*

He tautohetohe te āhua o tēnei mahi whakarongo.

Ngā tohutohu

1. Whakarongo ki te tautohetohe.
2. I a koe e whakarongo ana, whakarārangihia ngā kaupapa matua a ngā kaikōrero e RUA ki roto i te māhere whakaaro kua whakaritea.
3. Āta whakarongo hoki ki ngā kīwaha kei roto i te tautohetohe nei, ā, tīkina kia rua ngā kīwaha e mārama ana ki a koe.
4. E TORU ngā whakapāohotanga o te tautohetohe, ā, kia mutu te whakapāohotanga ka wātea mai te 15 meneti hei whakarite i ū kōrero whakaputa.
5. Mutu ana i te whakarite kōrero, hoatu tāu pukapuka whakamātautau me ngā pepa whakarite tuhinga ki te kaiwhakamātautau.

Nā reira kia areare mai ō taringa, anei te kōrero.

Te Tahū

~~Whā~~ Pē

Likea taken mēmungia takoto ai

- Mataniki vae
o Te māraeo te koro

Māhere whakaaro

Taha whakaae

- O Rātoru anō tikanga
- Tane rōrō te mahi i whakatau.
- Kia noho mō te 3 pō, kētahi kai tamumī
- Me whai i nejū tikanga

Taha whakahē

- Koia te hīhī o te koro kētahi te mohe o te whānau
- ka noho te nī i waengō i te whānau
- Icōre i whakemārama tikanga

Ngā kīwaha

Tō leoutou heaheo hoki

I wānani hoki

Nā wai hoki tāu

Mea rawa ake

Te mutunga kē mai o tō ronroni.

He pei te whakamoe i nejū tikanga kia ora ai ētahi cotu,
kōna e laki māro

Mā te kaiwhakahaere koe e hari ki tētahi atu rūma, hei whakamau i ō kōrero kāre e āhei te hari pepa ki roto i tēnei rūma.

Tukuna tō reo kia rere, tō reo kia tika, tō reo kia Māori.

TŪMAHI TUAWHĀ: HE KŌRERO

Ngā tohutohu

- (a) Ko tāu mahi he whakarite kōrero whakaputa, e whakarāpopoto ana i te tautohetohe.
- (e) Whakapuakina ū ake whakaaro e whakahē ana/e whakaae ana rānei i te kaupapa o te tautohetohe nei.
- (i) Whakamāramahia mai te tikanga o ngā kīwaha e RUA i rangona i te tautohetohe.
- (o) Kua e roa ake i te RIMA meneti mō tāu kōrero whakaputa. Ki te eke ki tenei wā ka aukatihia koe e te kaiwhakahaere.

Nā reira, kia kaha mai te:

- whakapuaki whakaaro whānui
- whakaraupapa tika i ō whakaaro
- whakaniko mā te kīwaha, whakataukī, rangahau
- whakatakoto tika, ūtira whakahua tika i ō kupu.

Te whakamau i tāu kōrero whakaputa

- (a) Ka heria koe e te kaiwhakahaere o te whakamātautau ki te rūma whakamau reo.
- (e) Kia RIMA meneti te roa mō ngā whakaritenga e pā ana ki te mīhini hopu reo.
- (i) Mutu ana tō whakamau i ū kōrero ki te mīhini hopu kōrero, me waitohu e koe te kopae hei whakaatu nōu te reo kei runga.
- (o) Kua oti ngā mahi katoa.
- (u) He whakaputa kōrero whakarāpopoto mō te tautohetohe. Kia maumahara, kei a koe te 15 meneti noa iho ki te whakarite.

Kāpapa:

KIHEA TAKU MĀHUNGA TAKOTO AI

Tamprapara: MAIARARA TE PŌ

Tāngata : Te Tahi || Pē || Tāne || Matariki - Rae

Kiwhaka : Te mutunga kē mai o tā koutou roriori
: Kuia e Icalci māro.

Whakawāinga kia moa ngā wāhanga.

1 - Tilcanga

2 - Whānau Pani

→ Tautohetohē kei whea te korona, te tupipateni
noho ai

→ Te whānau pānī me tō rātou rangimā.

→ Kāore i mārama te whakaputa

→ Whakatān

WHAKAHĒ an ki ngā whakawā a Te tahi